

Teoria i pràctica de la ironia planiana

PERE BALLART

En art, com en tot, val més no inflar-se, no bufar-se massa de galtes.

Josep Pla

«Le style est l'homme même»: des que va ser enunciada, el 1753, la cèlebre màxima del Comte de Buffon ha estat sovint objecte d'aprovacions fervents i també, de tant en tant, d'alguna crítica inflamada. Sigui més o menys exacta, no es pot negar que la frase fa justícia a aquella intuïció elemental que tot lector ha experimentat, en un moment o altre, en el seu tracte amb les obres literàries. De vegades, la vivesa d'una pàgina, una combinació de mots inesperada, la congruència, en un determinat passatge, d'una idea amb la seva manifestació, mouen el lector a construir-se una imatge completa i precisa de l'autor de l'escrit, a imaginar-lo, a donar-li una aparença, un to de veu, uns gestos. És ociós, és clar, pretendre que aquest retrat sigui del tot fidel a la persona efectivament responsable del discurs, però per al lector, si més no i durant tot el temps que comprèn la seva lectura, la imatge construïda funciona com a garantia de la distinció del text i l'ajuda a aïllar-ne la veu, els matisos, les obsessions, entre totes les possibles.

Així doncs, l'estil no vindria a ser altra cosa que una expressió individual i distintiva, que aconsegueix afirmar-se en cada revolt de l'escriptura, i val a dir que en alguns autors arriba a ser d'una nitidesa excepcional, fins al punt que n'hi ha prou de llegir quatre ratlles seves perquè aquestes en proclamin la paternitat amb un orgull ostensible. El magnífic prosista que va ser Josep Pla pertany, sens dubte, al grup d'aquests pocs escollits. Tot i que una producció de dimensions formidables com la seva sembla propícia, en principi, a la dispersió més absoluta, el segell inconfusible que Pla va donar a tots els seus escrits converteix les trenta mil pàgines de la seva *Obra completa* en un conjunt homogeni, en un tot compacte i singular caracteritzat per una extraordinària unitat estilística. Pla «sona» a Pla en cada frase, i un cop ens haurem fet amics d'aquesta veu, en cada un dels seus papers no

podrem deixar d'escoltar, com en els harmònics d'una nota musical, la cadència única comuna a tots els seus altres escrits.

El repte del crític, per tant, no pot ser altre que el de superar la pura impressió intuïtiva, compartida per tots els lectors de Pla, i arribar doncs a definir què té aquesta escriptura que la fa tan personal i específica. Un repte seriós, no cal dir-ho, com ja demostren el volum, la varietat i l'extensió cronològica de la producció planiana. ¿Quines poden ser les marques distintives d'un estil que des d'*El quadern gris* fins als *Darrers escrits* ha infós vida a un univers d'històries, personatges, anècdotes, records, paisatges, moments, idees...? Per molt que la prosa de Pla torni sovint a uns mateixos indrets, períodes o qüestions, és evident que el seu denominador comú no pot ser mai de caràcter temàtic. Que es complau a usar reiteradament algunes paraules i algunes construccions també és cert, i m'hi hauré de referir més endavant, però tampoc no són ni el lèxic ni la sintaxi allò que fa la seva obra reducible a un impuls estilístic sostingut. A parer meu, i espero que els arguments disculparan la gosadia de la hipòtesi, la diferència específica de l'estil planià no podem trobar-la enlloc més que en el to (això és, en l'expressió de l'actitud amb què l'escriptor se situa davant del seu tema i del seu lector), i, per ser més exactes, en un to deliberadament irònic, que dóna raó tant d'una visió concreta de la realitat com del seu correlat verbal, com tot seguit provaré de demostrar.¹

Emparada per les declaracions del mateix autor, la crítica planiana ha estat unànime a l'hora de destacar la voluntat fedatària, documental, que sol distingir les produccions de l'autor de *Coses vistes*. «La literatura –escriu Pla– és un mètode per a aclarir i ordenar el pensament. De cap manera no és una finalitat en ella mateixa».² Que ningú no pensi, però, que qui sosté aquestes opinions, tan allunyades de qualsevol envaniment artístic, és potser l'indiferent notari que es conforma a aixecar l'acta escrita, mecànica i expeditiva, del real. Pla, ben al contrari, és un penetrant observador que, enriolat o desenganyat a voltes, però encuriósit sempre, trasllada al paper tot allò que el sedàs de la seva sensibilitat pot convertir en amè, substancial i informatiu. I ho fa pensant sempre en el lector, que és qui al capdavant ha d'esdevenir còmplice del seu cop d'ull sobre les coses, les coses que Pla mira i recrea, però que, sobretot, interpreta i valora. Repetim-ho: si l'interès amb què el llegim es manté sempre inalterable, fins i tot en els seus textos més desavinents, la raó no la podem buscar en l'anècdota escollida, que de vegades és d'una evident insignificança o, si més no, pot no suscitar-nos cap curiositat. Si llegim amb gust a banda del tema abordat és perquè la posició en què l'autor s'ha col·locat respecte del que explica és invariablement amena i atractiva. Amenitat i atracció que provenen, en tots els

1. Aquest article té el seu origen més remot en una comunicació feta pública en el marc del II Simposi Josep Pla celebrat a Palafrugell el 1994. Molt més tard, l'any 2003, amb el títol «Sobre l'estil de Josep Pla: La ironia com a "adhesió incompleta"» i ja en una versió molt més pròxima a la que el lector ara pot reconèixer, va obtenir el XVI Premi d'Assaig Breu organitzat per l'Associació per al Foment de la Cultura Catalana.

2. J. PLA, *Els pàgines*, vol. VIII de l'*Obra completa*, Barcelona: Destino, 1968, p. 264.

casos, d'un ús conscient i subtilíssim de la ironia, veritable modalitat literària en què podem encabir la *maniera* de Pla i explicar-ne del tot la peculiaritat. L'afinitat de Pla amb la «sublim urbanitat de la musa socràtica», per dir-ho amb les paraules amb què Friedrich Schlegel va definir la categoria de l'irònic, és, al meu entendre, allò que fa que en la seva escriptura puguin articular-se amb tanta naturalitat una visió sorneguera i lúcida del món amb una formulació verbal molt exigent.

Si volem descriure els trets més rellevants de la ironia planiana, haurem de començar per retre tribut a alguns apunts crítics de gran agudesesa sense el precedent dels quals difícilment se sostindria la meua proposta d'anàlisi. M'estic referint a tres aportacions molt valuoses, sortides de la ploma d'alguns dels millors comentadors que ha tingut l'obra planiana: Carles Riba, Joan Fuster i Josep Maria Castellet. Com veurem, tots tres coincideixen a destacar el gust de Josep Pla per les paradoxes, les consideracions de caràcter desmitificador i l'amenitat expressiva. Abans de cedir-los la paraula, vull tanmateix fer una petita però gens menyspreable precisió. S'observarà que el terme específic que més sovinteja en els fragments d'aquests crítics no és pas el d'«ironia», sinó el d'«humor» o bé «humorisme». No és aquest el lloc més indicat per entrar en una àrida disquisició teòrica sobre la distinció entre aquests dos conceptes del camp del pensament. N'hi haurà prou, espero, de dir que el terme *humorisme*, en circulació des de fa només un parell de segles i popularitzat pels escrits de Schopenhauer i de Jean Paul Richter, no pot substituir-ne un altre de molt més rigorós i genuí com ho és el d'*ironia*, l'ús del qual es remunta als diàlegs socràtics compostos per Plató. El fet que, en el seu origen, el significat d'«humorisme» fos perfectament intercanviable amb el d'«ironia» i que en els nostres dies s'hagi vist sotmès a una progressiva degradació (cal ben poca intel·ligència ja, per aspirar avui a la condició d'«humorista»), fan que m'inclini decididament pel terme clàssic, sota del qual invito el lector a traslladar tot allò que d'ara endavant trobarà designat amb noms més vaporosos i equívocs.

El primer dels autors esmentats, Carles Riba, va escriure el 1926 un admirable i capdavanter article, en el qual es posa tot l'èmfasi en el fet que Pla escriu sempre tot oposant sistemàticament a la nostra lògica, a les pautes amb què fem sentit de les coses «la realitat viva del seu temperament, de la seva qualitat especial, del seu món personal, que és el nostre mateix, però desfet, i recompost amb tot el sistema de valors canviat, allò que era gran esdevingut petit, allò que era petit tornat aclaparadorament gran».³

La descripció respon exactament a l'estratègia de l'irònic, que es posa a jugar amb el nostre coneixement de la realitat per tal de trastocar-la; el resultat és una representació en aparença ben construïda però amb totes les magnituds alterades. Per al lector avisat, aquesta representació, presa literalment, serà inadmissible, i la

3. C. RIBA, «Josep Pla», dins *Clàssics i moderns*, Barcelona: Edicions 62, 1979, p. 201.

incongruència mateixa farà de detonant de la seva interpretació en clau irònica. En adonar-se que la seva lògica, que la seva versemblança quotidiana, han estat manipulades, el lector, però, no es disgusta. La seva reacció és d'una complaença agraïda: acaba de saber-se capaç d'aspirar a la complicitat que, subreptíciament, li ha demanat l'escriptor. Si, en canvi, decideix de no jugar el joc o si potser ni s'ha adonat que l'hi invitaven, no guanyarà res a rebel·lar-se: la ironia no ofereix cap flanc a la confrontació, és inatacable, irrefutable. La raó és que, com molt bé indica Riba, la fal·làcia lògica sobre la qual descansa la ironia és, en realitat, una argumentació «sense exclusivisme, molt liberal, perquè en el fons és escèptica i, sobretot, prescindible: ell [l'escriptor] s'està segur, a l'altra banda dels seus absurds postulats, que ha presentat com axiomes, mentre nosaltres, part d'ençà, combatríem, segons totes les regles, contra ombres absents».⁴

L'escut irònic, doncs, serveix a Pla per desinhibir-se completament de tot prejudici i poder copsar la realitat, que tan acuradament vol descriure, amb un màxim de disponibilitat. Distant de les coses, no hi ha cap passió que pugui obnubilar-lo («clos a tot dogmatisme i a tota violència», diu Riba), i la seva visió esdevé, més que equànime, relativa. Perquè atendre a la complexitat del món equival a ajudar-se de la ironia com a recurs urgent per trobar «la solució, al moment, sobre el cas concret, a una abundància contradictòria de sentiments dels dos ordres de la convenció i de l'instint, que se li proposen alhora, cadascun amb la violència de qui va decidit a prendre el domini absolut».⁵

Aquesta coincidència d'opòsits que, com es veu, té l'origen en el conflicte entre instint i convenció (binomi que podríem substituir pel de natura/cultura) és la que preserva l'irònic de no prendre cap partit en la certesa que tota posició de compromís és ridículament precària. De manera que s'absté d'anar més enllà de la presentació irònica dels fets, presentació que l'emmarca i el converteix en una figura evanescent, de difícil localització ideològica, d'on ve, en paraules de Riba, «que Josep Pla pugui ésser qualificat, sense contradicció, de tímid i cínic, de tendre i escèptic, d'egoista i generós, de lògic i absurd; és tot això i encara molt més, i no alternativament, sinó en una simultaneïtat que renova, a cada moment la seva fórmula».⁶

Per la seva banda, l'excel·lent pròleg que Joan Fuster va escriure per al primer volum de *l'Obra completa* revela nous aspectes de la qüestió que ens interessa. És curiós que el crític de Sueca comenci per manifestar la seva resistència a usar el terme «humorisme» per designar les actituds planianes. Tot i que accepta que la lectura de Pla fa somriure sovint, recorda que a aquesta amenitat conscient cal afegir unes «intencions» que «ens priven d'admetre com a humorisme banal la permanent

4. *Ibidem*.

5. *Ibidem*, p. 203.

6. *Ibidem*, p. 204.

rialleta que apuntala molts passatges de Pla».⁷ En efecte, la ironia és una maniobra més intencional que l'humor, i d'aquí la seva dissimulació, i el fet que persegueixi, més que l'investida, un recer segur, a l'empara de qualsevol restricció ideològica o sentimental. Fuster sembla compartir aquesta posició quan apunta la poca incidència que la sàtira té en els escrits de Pla (satiritzar és sempre, no ho oblidem, dogmatitzar, servir una bandera, aterrar uns valors per instaurar-ne d'altres). En canvi, destaca la inclinació habitual de l'autor per l'ús d'un procediment curiós, consistent a «unir o oposar una dada material, irrefragablement material, a les prosopopeies de l'espiritualisme de costum. El contrast sol ser escruixidor. L'evidència mateixa de la «dada material», introduïda en la frase, o en l'argument, el seu pes gairebé obscè, «desinfla» la presumptuositat de la resta. [...] Pla assenyala la realitat amb el dit, i amb això en té prou. Ens en riem, i ens riem de nosaltres mateixos».⁸

La sagacitat de Fuster descobreix aquí un dels trets de la ironia que amb més entusiasme van ponderar els romàntics: l'anticlímax, la correcció indispensable d'una efusió lírica mitjançant la irrupció d'una nota ben prosaica, d'efecte còmic o crític. El recurs, que pren forma en un brusc canvi de registre o de to, obté els mateixos resultats que l'agulla quan, només per haver-s'hi acostat, rebenta el globus que ja no es podia inflar més.⁹ Abans d'abandonar la qüestió, Fuster aprecia encara un altre detall significatiu: l'evidència que els passatges que semblen humorístics en l'obra de Pla «resultarien eixutament seriosos per a un lector no drogat de falsos conceptes. Si els analitzàvem sense prejudicis, hi trobaríem només unes constatacions òbvies, que no han de fer-nos somriure per res».¹⁰ És natural: qui no disposa almenys d'una notícia convencional del món i de la corrent escala de valors, ha de restar impassible davant les distorsions del text, ja que en el seu lloc hi llegirà només un seguit d'enunciats seriosos i literals. Perquè tota complicitat, com és lògic, és feta de coneixements a mitges, compartits.

En tercer i últim lloc, vull referir-me a les consideracions que Josep Maria Castellet va dedicar al tema en el seu estudi *Josep Pla i la raó narrativa*, del 1978. Molt significativament, l'apartat corresponent, titulat «L'humor», s'obre amb el record de la incomoditat amb què Joan Fuster havia usat aquesta denominació. Castellet és també de l'opinió que tot i la imatge més o menys enriolada que hom té de Pla, no hi ha en la seva obra unes constants definides que puguin ser inscrites sota l'etiqueta de l'humor. Seguint la petja de Riba, Castellet passa revista a diverses formes d'aquest presumpte humorisme planià, i esmenta, com ja va fer el poeta, un gust pel joc bri-

7. J. FUSTER, «Notes per a una introducció a l'estudi de Josep Pla», dins J. PLA, *El quadern gris*, vol. I de l'OC, Barcelona: Destino, 1966, p. 68.

8. *Ibidem*, p. 69.

9. Es pot consultar una meua definició del fenomen irònic a partir d'aquesta noció a l'article «La ironia, una agulla fina i invisible», dins DD.AA., *De Rusiñol a Monzó: Humor i literatura*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996, p. 19-27.

10. J. FUSTER, «Notes per a una introducció a l'estudi de Josep Pla», p. 70.

llant de paraules, l'habitual subversió dels valors convencionals i, a més a més, una afició declarada per l'anècdota. Que Pla no és un satíric, Castellet ho deixa clar quan reconeix que la voluntat «destructiva» és, en els seus escrits, molt escadussera.¹¹ Segons la seva presentació del problema, que trobo molt encertada, les maniobres estilístiques de Pla serien, primordialment, recursos de *distanciament* i de *defensa*. La mixtura d'aquests dos elements revelaria finalment l'autèntic caràcter de la seva escriptura: «Des d'aquest punt de vista, em sembla que el que irisa, en canvi, totes les pàgines de Pla és la ironia. La ironia es pot trobar en un adjectiu, en un comentari o màximament, en un paràgraf curt, intercalat en un text qualsevol, que marcarà, però, la distància de l'autor respecte al món que descriu».¹²

Reconeguda a la fi com «una de les característiques importants del seu estil» i com un mitjà per «relativitzar qualsevol possible transcendència», és sorprenent que Castellet no vagi més enllà en la seva anàlisi d'aquest aspecte, i que tanqui tot seguit l'aparat sense concedir a la ironia planiana més que un rang purament instrumental, emprat per atreure l'atenció sobre la mateixa llengua. Així i tot, les seves consideracions, sumades a les de Riba i Fuster, representen un notable estímul per seguir aprofundint en les característiques destacades (facècia de la lògica, conflicte convenció/instint, anticlímax expressiu, visió relativitzadora) i fer que no sigui tan arriscat proposar una explicació integral de l'escriptura de Pla sota el signe de la ironia.

És hora ja d'ocupar-nos directament dels escrits de Pla, però encara no com a objecte d'anàlisi, sinó com a testimoni programàtic. Què pensava el mateix Pla de la ironia, i fins a quin punt era conscient d'estar-la practicant? Contestar aquesta pregunta obliga a recórrer l'*Obra completa* a la recerca de mencions explícites del procediment, i tot i que no són molt nombroses, la seva claredat revela que Pla se sabia en la línia de pensament que arrenca del mateix Sòcrates. Per a Pla no hi pot haver intel·ligència sense «dubitació», i això impedeix infatuar-se en l'acte de pensar la realitat. La suficiència no escau a l'irònic, però tampoc la candidesa: la intel·ligència vol també suspicàcia, com s'encarrega d'explicar un article titulat precisament «Relativisme», a favor d'una saludable distància respecte dels miratges d'aquest món enganyós. Segons Pla, «si tot és relatiu i coses com la bellesa apareixen com una pura il·lusió de l'esperit, potser val més tenir una mica de calma i de paciència i no embalar-se més del compte, per no caure de tan alt, s'entén. [...] El sediment profund de la societat és sempre el mateix. Adopta formes diverses, però no varia. La sedimentació social està formada per manifestacions incertes, de límit imprecís, caòticament barrejades –s'hi alternen la crueltat i la bondat, la violència i la beatitud, la frivolitat, el frenesí, el caprici i la generositat més viva. ¿A què ens haurà conduït, en la nostra època, sense anar més lluny, la deïficació d'alguns homes, la teoria romàntica d'alguns homes? Trenta mil anys d'història no ens han

11. J.M. CASTELLET, *Josep Pla o la raó narrativa*, Barcelona: Destino, 1978, p. 246.

12. *Ibidem*.

convençut encara del dolor immens que produeix sempre l'admissió d'aquestes teories. No ens han convençut, malgrat que tot el que es produeix en la història es fa a compte i risc de nosaltres mateixos. Els grans homes no ho són mai; la il·lusió de la seva existència és sempre perillósíssima».¹³

Tot alertant de l'amenaça del sectarisme i del fanatisme, Pla remarca, per tant, la complexitat indestriable del món en què vivim, que demana de cadascun de nosaltres l'actitud més desperta i lúcida possible. La lliçó de tolerància que proposa Pla es complementa amb un veritable programa de conducta per fer front a l'adversitat material de la vida. L'exposició pertany a un altre article, «Teoria de la propina»: «Quan hom parteix de la idea que aquest és el millor dels mons possibles, quedar-se sense diners, tenir mal de queixal o errar el matrimoni constitueix un indescriptible ridícul. Si hom afirma que la naturalesa té horror al buit i hom passa vuit o deu dies sense poder menjar per la gana que té, el fracàs és terrible. [...] Jo no tinc la culpa que la naturalesa tendeixi permanentment al buit –que els forats siguin sempre tancats malament. Davant d'aquestes incompatibilitats fonamentals, conseqüència de la solitud en què vivim, ¿què s'ha de fer? Hi ha dos camins: cridar, regatejar i, en definitiva, perdre el temps. Es pot fer àdhuc la revolució, que és la manera més assegurada de perdre el temps. I després es pot –a base, ho confesso, d'un considerable esforç mental– entrar en una mena d'irònica condescendència».¹⁴

És la costosa consciència que les coses d'aquest món, com sempre repeteix l'autor, són limitades i relatives, allò que pot ajudar a adquirir el sentit del ridícul necessari per veure'ns en la nostra imperfecció i petitesa humanes. Citant reiteradament Montaigne –«La vie est ondoyante»–, Pla revela el contingent, l'imponderable, l'insignificant de l'home. Sobre aquest fons d'indubtable vacuïtat, és evident que tant el babau com el cregut fan un paper més aviat llastimós. La solució, com s'ha vist, no ofereix dubtes: ja en *El quadern gris* va afirmar l'autor la seva «tendència al racionalisme matisada per la ironia»,¹⁵ i l'experiència dels anys no faria sinó enfortir aquesta preferència. Gràcies a ella, Pla esperava integrar la «petitíssima minoria de persones absolutament lliures, de temperament tolerant i comprensiu, dedicades a l'observació de les coses, que no són del món que trepitgen i que només demanen que no les empenyïn excessivament».¹⁶ Llibertat, distància, conformitat i curiositat: els subscriptes per Josep Pla són, pràcticament, tots els components ètics de la ironia.

He dit «curiositat» també, i sens dubte el detall és més important que no sembla. Moltes vegades s'ha acusat la ironia de no ser altra cosa que una forma pedant de nihilisme: si tot és qüestionable, s'ha dit, la ironia és llavors un pur dissolvent, que no porta enlloc ni duu a creure en res. Cas que Pla s'hagués vist obligat a participar

13. «Relativisme», dins *Humor, candor...*, vol. XXIV de l'OC, Barcelona: Destino, 1973, p. 423 i 426.

14. «Teoria de la propina», *ibidem*, p. 283 i 285.

15. *El quadern gris*, p. 191.

16. *Notes del capvesprol*, vol. XXIV de l'OC, Barcelona: Destino, 1979, p. 206.

en tal polèmica, la seva posició podria molt bé haver estat la declarada en una de les seves *Notes disperses*, que, sense aturar-s'hi i com si la cosa no tingués la menor transcendència, formula una concisa i insuperable definició del fenomen irònic: per a Pla, hi ha «un valor molt útil per anar pel món, que és la ironia entesa com a adhesió incompleta».¹⁷ Dues úniques paraules, certament, però que clausuren tot un possible tractat sobre la matèria. El sentit sembla prou clar: l'interès i la passió que puguin suscitar-nos els afers d'aquest món han de ser moderats per un cert contrapès crític que no ens faci perdre de vista la desitjable equanimitat. Ara: aquest interès o passió han d'existir, si hom no vol veure's reduït a una pura condició vegetativa... Si Pla hagués tingut la convicció que res no satisfà plenament la intel·ligència, que cap qüestió mundana no mereix la implicació del savi o del prudent, ¿hauria obert al món l'enorme compàs de la seva obra, amb delit de grafòman, consagrat a descriure'l incansablement? Carles Riba va intuir ja la paradoxa quan va considerar que Pla es col·loca davant les contradiccions imposades per la realitat «amb una aparent inhibició plena de tacte, tota liberal, curiosa de sorpreses».¹⁸ Inhibició, sí, és clar, però liberal i curiosa: al capdavant, un rebuig absolut del món no seria més que l'indici d'una ment estèril, morta. És Pla, un cop més, qui millor sintetitza el problema: «Quan s'arriba a una determinada edat sense haver aconseguit tenir interessos directes en la comèdia humana, contribueix a fer lleuger el pas de la vida dedicar-se a anar pel món a badar —encara que sigui a badar per un racó de món— i a distreure's en les coses més nímies. Hom se sent ja guarit de la petulància de creure que sap alguna cosa i tracta de trobar en els altres el que necessita i li fa falta. Hom descobreix, però, que els altres es troben, més o menys, en una situació molt semblant a la pròpia situació, i així hom s'afligeix, encara que potser la constatació de la inanitat humana contribueixi a la personal informació i al bon ús de la paciència».¹⁹

Si som capaços d'advertir el valor programàtic d'aquestes confessions de Pla, convindrem que la seva actitud irònica és una peça clau de la seva aprehensió material, com a creador literari, de tot allò que veu. Ho va dir Gustave Flaubert, en la seva correspondència personal amb Louise Colet: «Com menys sentim una cosa, més probabilitats tenim d'arribar a expressar com és aquesta cosa en realitat».²⁰ L'«adhesió incompleta», la mescla d'inhibició i sorpresa de què parlava Riba, és la raó última del seu permanent to irònic, de vegades irisat de lirisme (perquè cantar les coses que el temps s'endú és també una forma d'adhesió incompleta) i allò que, al meu entendre, dóna la mesura exacta del seu descriptivisme. Si la seva proximitat

17. *Notes disperses*, vol. XII de l'OC, Barcelona: Destino, 1969, p. 83. Fóra injust no deixar constància que la paternitat d'aquesta idea tanmateix tan pròxima a l'ideari de Pla correspon a Eugeni d'Ors. És en efecte la «creença a mitges» que com un dels seus atributs més preuats ha d'ostentar *L'home que treballa i juga*; el mateix Pla reconeix el deute en la nota de què prenc aquesta citació i un altre cop en l'*Homenot* que va dedicar a D'Ors (*Homenots. Primera sèrie*, vol. XI de l'OC, Barcelona: Destino, 1969, p. 255).

18. C. RIBA, «Josep Pla», p. 203.

19. *Els pagesos*, p. 20-21.

20. *Apud* W.C. BOOTH, *La retòrica de la ficció*, Barcelona: Antoni Bosch, 1974 (1a ed. americana: 1961), p. 62.

als temes fos completa, tindríem raó de titllar-lo de banal, d'ingenu, de narcisista i de crèdul; en quedar-s'hi sempre a un pas, no podem sinó comprendre que la seva escriptura està implicada en una alta empresa literària de què ha volgut fer-nos còmplices agraïts.

Tan profunda és la implantació de la ironia en la literatura planiana que podríem delectar-nos a observar, si tinguéssim molt de temps, la seva repercussió sobre els aspectes més microscòpics del seu estil. Solament faré menció d'algunes poques constants, d'aquelles que qualsevol lector assidu coneix perfectament. Així, per exemple, les habituals rastelleres de dos o tres adjectius que Pla anteposa o posposa al nom poden ser explicades, al meu entendre, per una voluntat de precisió molt acusada, la de qui no es vol deixar enganyar per falses aparences. Una precisió que s'estén a les contínues aposicions amb què l'autor matisa cadascuna de les seves consideracions, i a aquella profusió d'adverbis («exactament», «absolutament», «literalment»...) que no fa sinó augmentar encara més la nitidesa de la descripció. L'ironista, com ja ha quedat dit, malda sempre per representar la complexitat inherent a tota situació; Pla, en efecte, clou moltes de les seves frases amb un incís, unit a tot el període per un únic guió, que s'encarrega de contradir o, si més no, de relativitzar, el missatge principal del text, coronat sovint amb un cautelós «s'entén». Pel que fa al conflicte detectat per Riba entre els ordres de la convenció i de l'instint, Pla el sol formalitzar en les seves brillants metàfores i comparacions, que molt freqüentment neixen de juxtaposar un element concret i un altre d'abstracte, el físic i l'espiritual, de vegades amb notables efectes lírics. Finalment, la seva preferència per un lèxic concret i alguns dels seus tics verbals són també indici d'una mirada distanciada i relativitzadora: d'aquí que, qualsevol fet natural l'hàgim de veure com a «ineluctable», que el tràfec de la vida converteixi el món en un «cafarnaüm» i en un «manicomial galimaties», que els ideals i valors de les persones siguin una «pura il·lusió de l'esperit» o, encara pitjor, una «impressionant collonada», i que les coses dignes de ser ponderades mai no siguin magnífiques, excel·lents o esplèndides (qualificatius habitualment reservats a paisatges o aliments), sinó, a tot estirar, «plausibles», «enraonades» i «positives».

Com que la prospecció no pretenia ser ni molt menys exhaustiva, la deixo simplement apuntada (el lector queda convidat a completar-la) i passo a ocupar-me, ara ja sí, de les formes específiques que adquireix la ironia, com a modalitat literària, en l'escriptura de Pla. Per començar, no deixa de ser simptomàtic que la seva pràctica aparegui sovint en els seus escrits emmarcada en la forma més antiga i genuïna del fenomen: el diàleg. Com un veritable Sòcrates, Pla, tot adoptant el paper del tafaner desvagat que aparentment no vol fer altra cosa que satisfer una gran curiositat, interroga hàbilment els seus interlocutors, i, després d'haver fet creure tot el temps que els donava la raó (els entusiastes «perfectament», «molt bé» i «ja ho entenc!» són habitualíssims en el seu discurs), acaba desemmascarant els fonaments precaris de les creences i opinions de l'altre. Com a mostra, noteu simplement aquesta breu

conversa en què l'autor desmantella les il·lusions, pretesament festives, d'uns joves vilatans:

«—Pel que veig -dic- vostès van a ballar al poble del costat.

—Sí senyor, anem a ballar al poble del costat.

—I això, perdonin, per què ho fan? ¿És que les senyoretes del seu poble han perdut, momentàniament, fascinació? ¿És que l'orquestra del poble on fan cap és més impel·lent i excitant? O ¿és que potser podran disposar d'una sala més ben presentada?

—Les orquestres, a l'hivern —em diu un d'aquells xicots—, a tot arreu són dolentes igual. Els músics bufen poc. Tenen por de refredar-se. Les orquestres són com les síndries: volen calor i que la palla vagi torrada.

I jo penso, [...] que una de les més profitoses màximes de Goethe ens assegura que la felicitat es la limitació i que ser feliç consisteix a limitar-se. Ara: l'home rarament es limita. Aspira sempre a tenir més —a anar a ballar al poble del costat».²¹

L'ampul·lositat calculada del registre (una orquestra «impel·lent»!) i l'habilitat per passar de l'anècdota a la categoria, a la generalització, delaten el gran dialèctic que és Pla. Si disposéssim de més temps, pagaria la pena de veure fins a quin punt es mou còmode en aquest terreny, i un text idoni per comprovar-ho és el titulat «La pintura abstracta», un dels *Articles amb cua*, en el qual el bombardeig de preguntes i arguments a què l'autor sotmet el seu oponent, un jove pintor abstracte, deixa aquest absolutament aclaparat.²² Aquest caràcter dialèctic de la seva ironia explica que, fins i tot fora del marc canònic del diàleg, la seva estratègia més característica sigui la de formular sistemàticament nous arguments que es van oposant als precedents, de manera que el conjunt es presenta com a complex irreductible. La mateixa agilitat i vivesa de la seva prosa que la sostreu permanentment a la monotonia, qualitat lloada ja, entre altres, per Gabriel Ferrater, és la que alhora dóna nervi a les seves argumentacions sinuoses i canviant.

La ironia planiana és, en efecte, argumentativa, verbal: s'instal·la en les connexions entre una idea i una altra, posant la lògica en dificultats. No podia tractar-se d'una ironia típicament narrativa, de les que juguen amb el punt de vista de narrador i personatges, perquè l'omnipresència del jo de Pla no admet mai cap desdoblament.²³ Tampoc situacional, perquè Pla observa i descriu, no «fa», no «actua», i això impedeix que pugui col·locar-se en cap situació irònica. I tampoc no pot ser la seva una ironia «romàntica», de les que operen a partir de la ruptura de la il·lusió de realitat del text, perquè Pla, del moment que no té cap pretensió de construir fic-

21. *Viatge a la Catalunya Vella*, vol. IX de l'*OC*, Barcelona: Destino, 1968, p. 15-16.

22. *Articles amb cua*, vol. XXXI de l'*OC*, Barcelona: Destino, p. 306-313.

23. Com el lector haurà comprovat, restringeixo aquí l'anàlisi de la ironia planiana als seus aspectes més particularment estilístics. Per a qui estigui interessat en els jocs alambinats a què l'autor, per començar, va sotmetre la representació de la seva pròpia identitat —genuïnament irònics també, per descomptat— remeto a l'excel·lent estudi de X. PLA, *Josep Pla, ficció autobiogràfica i veritat literària*, Barcelona: Quaderns Crema, 1997.

cions, no pot posar aquestes en perill.²⁴ De manera que són les mil i una variants de presentar i distorsionar un argument a debat allò que funciona com a motor de la ironia planiana, que fa oblic el discurs i permet d'escolar-hi molts sentits sobreentesos. Voldria presentar a continuació un petit catàleg dels recursos de què es val l'escriptura de Pla per esdevenir irònica, en el benentès que un repertori complet amb els comentaris de cada exemple depassaria de llarg les dimensions d'aquest escrit. Donaré en cada cas la denominació específica més acceptada entre els teòrics i una breu descripció de l'operació irònica que ha estat posada en joc.

(1) *Dissimulació, concessió, elogi fingit*. L'ironista encobreix ostensiblement l'opinió negativa real que li mereix la situació en què es troba, que és, però, descrita molt gràficament, amb una aparent impassibilitat i fent veure que la circumstància no pot ser més òptima.

«En les famílies, sempre hi ha un nen o una nena, o dos –o tres– que contribueixen a amenitzar-nos la vida. [...] M'agrada d'asseure'm amb una criatura a sobre, servint les meves cames de basseteta. Mai no m'he permès d'examinar el grau d'humitat de la seva roba interior. La higrometria de la infància innocent no ha estat mai un obstacle a l'expansió dels meus sentiments. [...] Sovint, mentre produeixo aquestes manifestacions de tendresa, s'esdevé que el nen –o la nena– [...] es posa a fer un riu amb un posat absolutament satisfactori, tant per a ell com per a la seva família. [...] Aquestes adorables ejaculacions infantils solen, sovint, produir-se en dos temps. Així, després del primer raig –que pot posar la tendresa en interdicte, però no pas a mi–, l'abundància fluvial recomença, amb un *crescendo* maquinal curiosíssim. I després quan tot s'ha acabat i no hi ha, de moment, res més a fer, reapareix la mamà, que es trobava, durant aquestes escenes, en l'habitació del costat. [...] Davant de la seva aparició la meua cara s'estergeix. És sempre satisfactori poder donar bones notícies. —Senyora, estic content! –que jo li dic–. Aquesta criatura és adorable. Realitza els seus moviments espontanis i els reflexos amb la més gran naturalitat. Li han fet un nen d'una qualitat perfecta.»²⁵

(2) *Lítote, understatement, atenuació*. L'expressió de l'ironista no falseja la realitat, però disminueix notòriament l'autèntica intensitat del cas i, amb perífrasis o eufemísticament, la presenta amb sordina, amb tota la distància de què és capaç.

«—Senyora –vaig dir una vegada a una bella persona–, vostè és un agradable ésser humà. Crec que em seria perfectament factible projectar una passió sobre vostè, sempre, és clar, que vostè no hi tinguéis inconvenient.»²⁶

24. Es pot trobar una descripció molt més precisa de tots aquests tipus d'ironia en el meu article «De la ironia com a figuració literària», *Els Marges*, núm. 41, desembre del 1992, p. 7-29.

25. «Les criatures», dins *Humor; candor...*, p. 30-32.

26. «La moda femenina», p. 411.

(3) *Automenyspreu, ignorància fingida*. L'ironista aparenta una limitació que li impedeix de calibrar els fets d'una manera adequada, i per això els presenta sense judicar-los, cosa que farà el lector tot apreciament alhora els motius de la inhibició de l'autor.

«Mossèn Joaquim i jo ens haguérem de posar al davant, [del seguici fúnebre] altra vegada. Feia realment fred. El reverend es refregà les mans diverses vegades i accelerà el pas. Em semblà comprendre que una cosa i l'altra li causaven satisfacció, però em fou impossible de comprendre si aquesta situació venia donada perquè se sentia defensat de la inclemència o perquè estava segur que l'ànima de la tia Concepció havia finalment arribat en un lloc o altre de l'altre món –més agradable.»²⁷

(4) *Anticlímax*. El text insereix deliberadament enmig d'un passatge líric, o solemne, o simplement seriós, una referència absolutament prosaica i material (sovint fisiològica), amb un evident efecte detonant.

«Quan hi ha una mica de tot i es menja bé, les efusions amb la naturalesa embafen una mica i llavors apareixen els romàntics de torn, els inconformistes, els quals demanen el saludable retorn de les dificultats i del malestar. En canvi, quan l'estretor és manifesta, el millor que suscita l'espectacle d'un ramat transfigurats per la llum de la tarda de setembre és la hipòtesi de les costelletes fetes a la brasa.»²⁸

«—[...] En aquest moment, ¿què preferiria, senyoreta? Contesti'm francament. En aquest moment, ¿què preferiria? ¿Les Lletres, les Ciències o un bon filet amb patates o amb rovellons?»²⁹

(5) *Afectació, exuberància verbal*. Novament és el to emprat per l'ironista allò que desencadena l'efecte irònic, especialment en abordar amb un lèxic ampul·lós alguna fotesa o bé en tractar solemnement una matèria clarament irrisòria.

«No té, em penso, el mínim dubte que la immensa majoria dels homes van pel món amb la bragueta botonada. És probablement una de les conquestes de la civilització més admirables. Però també és cert –i no ho dic per molestar els pusil·lànim– que hi ha una quantitat de persones que no es corden mai la bragueta. Aquestes persones, quan van en una reunió, produeixen amb el seu descuit un moment d'irrisió general. “Però, Cèsar, corda't la bragueta, quina vergonya!”, vaig sentir un dia una senyora, en un saló, parlant d'aquesta manera al seu marit, angoixada. Vaig comprendre que l'escena havia passat altres vegades, perquè el marit no es precipità pas avergonyit, nerviós i pàl·lid, a cordar-se-la, sinó que ho féu d'una manera compassada, com si fos un acte d'administració ordinària.»³⁰

27. *Àlbum de Fontclara*, vol. XXIII de l'OC, Barcelona: Destino, 1972, p. 27.

28. *Els pagesos*, p. 43.

29. *Viatge a la Catalunya Vella*, p. 42.

30. *Notes disperses*, p. 110-111.

(6) *Reticència*, innuendo. L'ironista manipula els seus arguments tot donant-los un biaix que implica un silenci escandalós respecte d'aquell extrem que, en bona lògica, hauria de ser el nervi de tota l'exposició. (En l'exemple que addueixo, Pla reflexiona sobre les institucions escolars però amb una omisió més que significativa: entre les seves funcions no menciona en absolut ni la instrucció ni l'ensenyament.)

«La història de l'origen de les escoles deu ésser molt antiga, perquè la tendència dels pares a tancar els seus fills, intermitentment, en llocs remots, segurs i d'escamoteig difícil és més vella que els camins. Quan s'analitza, en fred, aquesta curiosa tendència, s'observa que el seu mòbil és gairebé inconscient. En la seva base hi ha un fet indubtable: el descobriment que les persones s'estimen en proporció a la llunyania en què viuen. La proximitat no és generadora de tendresa. La proximitat és bel·licosa i reticent. [...] Les escoles nasqueren de la tendència separativa que, per mantenir viu i càlid el sentiment de l'amor, s'observa en les relacions dels pares amb els seus fills. En aquest punt, hom parla amb molt bon sentit en afirmar que les escoles són una prolongació de la família. Són una prolongació tan autèntica, que sovint la prolongació es perd de vista.»³¹

(7) *Reducció a l'absurd*. L'ironista fuig d'estudi i no enuncia el seu pensament de forma clara, sinó amb un estirabot que liquida la qüestió.

«Anys enrera, trobant-me a Suècia, vaig ésser invitat, amb altres periodistes, a presenciar el que s'anomena, tècnicament parlant, una presa de llet mecànica. [...] En el curs d'aquella visita, el que m'interessà més fou d'observar l'estat d'esperit de les vaques. Sospito que les vaques, en sentir el soroll fenomenal però compassat del motor d'olis pesats, de bona gana s'haurien posat un clavell darrera l'orella i s'hagueren alçat dretes sobre les cames. [...] A mi em sembla, de tota manera, que tant s'hauria pogut dir que reien com que ploraven.»³²

(8) *Juxtaposició incongruent*. Sense fer cap comentari que il·lumini el veritable sentit del passatge, l'ironista posa en una total contigüitat una sèrie d'elements completament disperss, que apunten la ironia com a única possibilitat interpretativa.

«En el nostre país hi ha molta gent que té gos; els pobres solen tenir gat; persones hi ha que no passarien per menys que tenir gat i gos; els rics solen ésser afeccionats a la música de Wagner. Així, la nostra vida ha transcorregut entre gats, gossos i wagnerians.»³³

(9) *Paralogisme*. La formulació que fa l'ironista del seu argument sembla gramaticalment ben construïda, però el raonament esdevé, a la llum del sentit, arbitrari i distorsionat, si no absolutament fal·laç.

31. «Cap a estudi», dins *Humor, candor...*, p. 41.

32. «Tot a màquina», p. 198.

33. «Sobre els gossos», p. 226.

«Un pagès em digué un dia, assenyalant aquells volums: —Que llibres! Que coses que devia saber el seu oncle tenint tants de llibres!. No vaig gosar ni somriure. Però tampoc no hi vaig gosar encendre foc, tot i que eren de dret canònic.»³⁴

«Era el que en els pobles en diuen una casa bona, o sigui fúnebre, mortuòria i tètrica.»³⁵

«Quan jo era un pobre absolut, m'agradava de llegir els diaris: eren d'una imprecisió total —en tractar-se, és clar, de coses serioses—, hiperbòlics, hipotètics, purament il·lusoris.»³⁶

«Aquell jove era considerat un baliga-balaga, notòriament donat a la indolència, però molt aferrat al parasitisme.»³⁷

«El senyor Ponç era guenyó. Tenia la cosa estrabul·lada que tenen els guenyos: de vegades semblava un traïdor. Jo tinc una gran admiració per aquesta classe de persones. No han de fer res de particular per a semblar divertides.»³⁸

(10) *Paradoxa*. L'ironista no té el menor inconvenient a acceptar un aparent contrasentit, ja que en realitat la contradicció és allò que aconsegueix explicar la situació amb més veracitat.

El [manescal] senyor Roura és molt intel·ligent. Fins ara, ha salvat molts animals. En possessió de l'Enciclopèdia [de Veterinària], potser en salvarà menys, però actuarà amb la ciència a la mà. És important.³⁹

(11) *Desatenció del sentit figurat*. El llenguatge se'n riu d'ell mateix, ja que l'ironista decideix interpretar literalment una expressió figurada.

«El millor que s'ha escrit potser sobre la glòria és aquella frase de La Rochefoucauld: «*La gloire est le soleil des morts*». És una frase que fa un gran efecte, i l'impacte que degué produir, en un saló del segle XVIII, probablement fou màgic. Ara modestament només podríem dir que el sol, a l'hivern, en el nostre país, no és ni tan solament la glòria dels vius, perquè aquesta glòria, segons unànimement afirmen les senyores, és la calefacció —i encara no pas totes les calefaccions, sinó les eficients.»⁴⁰

(12) *Amplificació gràfica, vinyeta*. L'ironista desenvolupa, amb tot luxe de detalls risibles, aquella escena que dóna consistència gràfica i sensible als seus judicis abstractes.

34. *Àlbum de Fontclara*, p. 71.

35. *Ibidem*, p. 102.

36. *Ibidem*, p. 117.

37. *Ibidem*, p. 129.

38. *Ibidem*, p. 61.

39. *Ibidem*, p. 214.

40. *Notes disperses*, p. 175-176.

«A mi m'agradaria de cantar un himne sorollós i retrunyent a la literatura virtuosa. Seria preferible que el món fos diferent i que poguéssim passejar-nos per uns camps elisis endolcits per la sonsònia de les fonts d'aigua de Vichy, bressolats en els efluis de les verdures i en els perfums tan saludables dels ravenets i dels espàrrecs.»⁴¹

«De manera, doncs, que vaig decidir obeir el metge. [...] Cultivo la indiferència, em mantinc en un estat soporífic acusat, practico l'ataràxia davant del que em rodeja. Llegeixo llibres ensopits, uns enormes llibrots caracteritzats per la seva pesadesa i la seva densitat de paper. [...] Són els que el doctor em recomanà. No em falta sinó que de tant en tant em facin una pintada de iode a darrera el clatell i que em dediqui a concórrer als concerts d'arpa.»⁴²

Ironitzar és, efectivament, desproveir els judicis i les situacions de tota possible transcendència, per revelar així la complexitat del tot, del conjunt de la realitat. Com va escriure el gran novel·lista Thomas Mann, la ironia no consisteix a dir «ni això ni allò», sinó precisament a dir «això i allò».⁴³ Espero que la tria d'exemples precedent faci prou per a deixar clar que Pla és un mestre a l'hora de fer-nos adquirir consciència de la complicació de la vida a base de jugar, com un prestidigitador, amb els seus arguments: dissimulant-los, atenuant-los, exagerant-los, oposant-los, retorcent-los. Com a última il·lustració, voldria presentar a la consideració del lector un brevíssim fragment, pertanyent a les «Reflexions sobre l'Empordà», on Pla parla del caràcter empordanès. El passatge gairebé fa ociosa qualsevol paràfrasi. Diguem solament que en les seves sis úniques frases, Pla arriba a afirmar i negar consecutivament fins a deu vegades una mateixa tesi, l'existència d'una manera de ser típicament empordanesa. Permeteu-me que transcrigui el text de manera poc ortodoxa, a fi, però, de mostrar més clarament els revolts inesperats de la prodigiosa lògica planiana:

- «1. L'empordanès, tant si és del nord com si és del sud, de l'est o de l'oest, és un espècimen humà acabat i fet.
2. És molt difícil de trobar dos empordanesos iguals.
3. Arriba un moment, però, que tots tenim un denominador comú,
4. un denominador difícil de descriure,
5. però que es coneix amb el tacte, amb la vista i amb el pes.
6. És clar: hi ha molts empordanesos que no obeeixen cap denominador comú.
7. Són aspirants a alguna cosa:
8. no sé ben bé a què.

41. «L'alcohol i el tabac», dins *Humor, candor...*, p. 156.

42. «El mal moment», *ibidem*, p. 419.

43. Apud R. BOURGEOIS, *L'ironie romantique*, Grenoble: Presses Universitaires de Grenoble, 1974, p. 31.

9. Però aquests formen una majoria

10. negligible.»⁴⁴

Crec que no calen gaires més raonaments perquè acabem entenent què fa de Pla un autor tan valuós i tan llegit. És difícil que algú que no s'inventa cap història, ni cap personatge i que només diu la realitat, pugui resultar més amè ni d'una lectura més absorbent. I això és perquè els seus escrits juguen amb les paraules, les imatges i les idees d'una forma tan sofisticada i tan intel·ligent que no podem sinó reconèixer-los com a literatura, sense cap més adjectiu. Un simple memorialista, ningú no el rellegirà si no el mouen un o altre interès material; Pla el llegim i el podem rellegir sempre amb curiositat. Podrem acabar pensant que els seus temes no són en el fons tan diversos, o que tal o tal altra anècdota ja ens l'ha explicada en un altre qualsevol dels seus volums... però hi ha en ell una qualitat que és inexhaurible, i és el seu repertori d'estratègies per donar forma literària i, per tant, valor perdurable als seus materials. Unes estratègies entre les quals espero haver provat que la ironia compleix una missió indispensable, no solament perquè gràcies a ella l'autor pot escarnir els il·lusos sinó, sobretot, perquè ens convida a gustar més plenament les seves obres i ens implica en una visió del món en què apareixen sempre unides la bellesa del món i la seva desraó, en un conjunt que només pot arribar a cobrar sentit mitjançant una «adhesió incompleta».

44. «Reflexions sobre l'Empordà», dins *El meu país*, vol. VII de l'*OC*, Barcelona: Destino, 1968, p. 29.